

ЕТНОАСТРОНОМСКА ИСТРАЖИВАЊА НА СЕОСКОМ ПОДРУЧЈУ ВАЉЕВСКИХ ПЛАНИНА

НИКОЛА БОЖИЋ

*Астрономска група Друштва истраживача „Владимир Мандић - Манда” из Ваљево
Манда”, Бирчанинова б8, п. фак 118, 14000 Ваљево, Југославија
E-mail: bozicn@ptt.yu*

Резиме. У овом раду су презентовани резултати истраживања које је спровела Астрономска група Друштва истраживача „Владимир Мандић - Манда” из Ваљево на подручју Ваљевских планина у периоду од 1997. до 2000. године. Истраживање је спроведено интервјуисањем пре свега старијих необразованих становника села на овом терену упитником од 15 питања. Резултати су презентовани у оквиру следећих целина: календар, Месец, Сунце, Млечни пут, звезде и сазвежђа, систем света. Сви резултати су коментарисани само у мери у којој је то било могуће, а да се не утиче субјективним ставом.

1. Увод

Људи су одувек тежили да прошире своја сазнања и да одређене природне појаве објасне у оквиру својих могућности. Неке уобичајене астрономске појаве су користили да би себи олакшали свакодневни живот. У њих свакако спадају: почетак и крај дана, смена годишњих доба, фазе Месеца, привидно дневно и годишње кретање Сунца, сазвежђа итд.

Навикнути на устаљен изглед и периодичне промене на небу, сваку неуобичајену појаву би приметили. Овим појавама би затим давали углавном неко крупно значење, јер су сматрали да је она предзнак нечега веома важног. Описи оваквих догађаја су се преносили са колена на колено у виду прича, митова, легенди, народних песама, народних пословица итд.

Етноастрономија је научна дисциплина која управо изучава присуство астрономије у народном стваралаштву. Уз помоћ ње се сазнаје колико је народ у прошлости познавао и пратио астрономске појаве, како их је објашњавао и колико су та објашњења у складу са оним што је у науци прихваћено.

Из етноастрономских истраживања се може утврдити колико су појаве на небу утицале на свакодневни живот људи и шта су они чинили када се појаве одиграју. Због свега овога етноастрономија, као научна дисциплина, је значајна за историју астрономије, саму астрономију, као и за етнологију и митологију.

У овом раду су презентовани резултати истраживања које је спроведено на простору Ваљевских планина. Истраживање је реализовала Астрономска група Друштва истраживача „Владимир Мандић - Манда” из Ваљева. Резултати су прикупљени током 1997. и 1998. године у следећим селима: Дебело Брдо, Горњи Таори, Доњи Таори, Лесковице, Брезовице, Ребеч, Суводање, Вујновача, Заројје, Дивчибаре, Горњи Бранетић, Лалинци и Ба. Циљ истраживања је био да се прикупе подаци за целу ову територију, да би се добила једна комплетна слика о народним веровањима везаним за астрономске појаве.

2. Метода

За ова истраживања је коришћена метода интервјуа. Истраживачи су се делили у групе од по двоје - троје људи и обилазили сеоска домаћинства.

На почетку се морала посветити пажња и избору испитаника. Тако су изабрани људи са што мањим степеном образовања, бирани су старији људи, али и они млађи који су знали старе приче и веровања. Овакав се избор морао правити, јер су за пројекат одговарале приче које нису у складу са науком, већ које представљају народна веровања.

Због одређене почетне резерве према истраживачима, није се одмах прелазило на интервјуисање, већ се започињао спонтани разговор. Тек потом би се прешло на постављање питања.

Упитник за етноастрономска истраживања се састојао из следећих питања:

1. Зашто фебруар има мање дана од других месеци?
2. Да ли Сунце иде некада брже, а некада спорије по небу, и зашто?
3. Помрачење Сунца - шта то значи? Ко га помрачује? Шта се тада ради?
4. Шта представљају „шаре” на Месецу?
5. Помрачење Месеца - шта то значи? Ко га помрачује? Шта се тада ради?
6. Како се небо „ослања” на земљу?
7. Да ли звезде на небу граде неку слику? Која су им имена? Навести имена неких звезда.
8. Како се назива звезда која пада? Шта се за њу верује и шта се ради када се она види?
9. Како се назива звезда која има реп? Шта се за њу верује и шта се ради када се она види?
10. Како се зове бела пруга преко неба и како је настала?
11. Како изгледа Земља и на чему „стоји”?
12. Где се Сунце налази ноћу и шта ради?
13. Шта се ради за време Пуног Месеца, а шта за време Младог Месеца? Зашто? Шта не сме да се ради? Зашто?
14. Да ли звезде смеју да се броје и да ли смеју да се показују руком? Зашто?
15. Да ли небеска тела смеју да се проклињу и псују? Зашто? Наведите неке клетве?

Пре истраживања је спроведено тестирање упитника. У пробном упитнику било је више питања. Међутим, на неке од њих није било одговора

или су одговори били у складу са савременим научним тврдњама. Због тога нису била интересантна за ово истраживање, па су та питања одбачена.

Одговори су бележени на папир А4 формата, док су подаци о интервјуисаној особи бележени на за то посебно одштампаним формуларима. Ти формулари су садржали следеће податке: регистарски број, назив истраживања, датум интервјуисања, место интервјуисања, име и презиме, старост и занимање (стручна спрема) интервјуисане особе.

3. Резултати

Резултати су приказани у више тематских целина: календар, Месец, Сунце, Млечни пут, звезде и сазвежђа, систем света. Сви резултати су дискутовани у мери у којој је то било могуће.

Оно што је интересантно за сва небеска тела уопште, је то да она по веровању становника ваљевског краја, не смеју да су псују и проклињу, јер су она Божије дело. Ако се она псују или проклињу, верује се да се тада зло врати. Због тога скоро нико није навео клетве у којима се помињу небеска тела.

Али постоје лепе изреке и жеље везане за њих. На пример: „Пољубио те Месец”.

3.1. Календар

У вези календара било је постављено питање о томе зашто фебруар има најмањи број дана од свих месеци. Велики број испитаника је навео причу о „баби и козама”. Када се узму у обзир све верзије ове приче, од којих су неке мање или више детаљне, прича изгледа овако:

„На самом крају марта месеца време се пролепшало. Нека баба која је гајила козе одлучила је да одведе своје козе на испашу у планину. Тада је она својим козама рекла: „Моји јарићи, моји петорожчићи, хајмо марту на срамоту и другима упркос”. На овај начин март је био „изазван”. Да би се осветио баби и козама позајмио је од фебруара два дана и продужио своје трајање. Тако је имао времена да направи међаву и да смрзне на планини бабу и козе.”

У вези календара се дошло до још једне приче која објашњава предвиђање времена за наредну годину.

Између католичког и православног Божића постоји размак од 12 дана (не рачунајући саме дане празника). Сваки од ових дана одговара по једном месецу у народној години и по времену у том дану се одређује време за одговарајући месец у години.

3.2. Месец

За Месец су прикупљене приче и легенде у вези „шара”, помрачења и обичаја везаних за одређене фазе.

Постоје и нека објашњења настанка Месеца. По једном, Месец је настао од Сунчевог зрака, а по другом Месец је Сунчев брат.

По једној причи на Месецу се види орач који оре. Друга каже да је тамо одсликано гумно на коме се одвија вршидба жита, на којој је брат брата случајно ударио лопатом. Постоји и прича да се на Месецу види човек који у руци држи камен. Једна прича која је забележена се односи на библијске ликове. Она каже да је на Месецу насликано братоубисто Авеља, кога је убио Каин. За све ове приче је карактеристично објашњење зашто се оне налазе на Месецу: Бог их је ставио тамо да би биле упозорење људима. Примећује се сличност и повезаност између свих легенди везаних за шаре на Месецу. То су вероватно све делови приче о братоубиству из Библије. Повезане у целину оне дају библијску причу - Авељ ради на свом имању (вршидба), када долази Каин и убија га (човек који држи камен; брат удара брата лопатом).

Постоји још неколико прича о томе шта се види на Месецу. Негде кажу да се види човек који је замахнуо лопатом на жену. Док се негде верује да се на Месецу види човек који пали сламу. Он је, по овој причи, кум који је од кума украо сламу и просипао је успут, па је настала Кумова слама. Бог га је ставио на Месец као упозорење људима.

За Месец су везани и неки начини за прогнозирање времена. Ако се види „ограда“ око Месеца (хало) доћи ће до погоршања времена, као и кад је Месец црвене боје.

Помрачење Месеца представља лош предзнак. Може доћи до смрти владара, до избијања рата, до неке природне катастрофе или епидемије. Негде се помиње као лош предзнак уопште, а негде као лош предзнак за противнике српског народа или за владара народа противника Срба. Ово је вероватно последица ропства под Турцима, јер је симбол муслимана полумесец. У прошлости се, вероватно, помрачење Месеца тумачило као предзнак слома Отоманске империје. Касније је овај симбол уопштен на све непријатеље српског народа, што је, вероватно, последица честих ратова.

Обичаји који су везани за фазе Месеца се могу поделити на обичаје везане за Пун Месец и обичаје везане за Млад Месец.

За време Пуног Месеца каже се да „ваља“ започињати послове „да би све било пуно“. Тада „ваља“ сећи дрва, клати стоку, шишати овце, белети тканину, прати рубље, сејати... Ако неко није доброг здравља не треба да гледа у Пун Месец. За Пун Месец су везани и обреди врачања и скидања брадавица. У народу је позната појава месечарења и везује се за људе који ходају у сну за време Пуног Месеца.

Млад Месец није повољан за започињање неких послова. То је зато што он потпомаже размножавање штеточина. Тако, ако се посеку дрва на Млад Месец, размножиће се жијак и уништити дрва; ако се закоље стока, месо ће се брзо уцрвљати; ако се опере или избели тканина убрзо ће се покидати...

3.3. Сунце

У вези привидног кретања Сунца по небеској сфери, добијен је одговор да се Сунце зими брже креће, па је дан зато кратак, док се лети креће спорије па је дан зато дуг. Један од одговора на питање шта Сунце ради

ноћу јесте да плови по води са запада до истока, а друго објашњење је да Сунце ноћу почива.

Помрачење Сунца се схвата трагичније од помрачења Месеца, јер се одиграва ређе. Има слична значења као и помрачење Месеца: избијање ратова, природне катастрофе, смрт владара.

Помрачење Сунца има два значења. Једно је несрећа уопште, а друго је несрећа за православне или за сам српски народ. Постоји и веровање да помрачење Сунца значи да време неће одговарати стандардном времену за то годишње доба. Помрачење Сунца, каже се, не ваља гледати, од њега се бежи у затворен простор, крсти се. Помрачење се објашњава заклањањем Сунца иза планине или облака.

Помрачење Сунца се користи и за справљање лека против епилепсије. Лек се састоји од малог хлеба, који се на ватри пече за време трајања помрачења.

3.4. Млечни пут

Белу траку која се види преко неба народ назива „Кумова слама”. Прича о томе како је она настала је веома интересантна.

„Уочи Божића дошао кум код кума да тражи сламу на зајам. Овај му тада одговори да му не може дати сламу, јер му треба за Божићни обред. Рекао му је да тада може да дџ сламу само Христу. Међутим, кум је украо сламу, али ју је успут просипао. Бог је кума казнио и оставио траг сламе на небу да га могу видети сви људи као опомену”.

За ово постоји и изрека: „Кум кума кад краде и преко неба се знаде”.

Кумова слама се користи и за предвиђање времена. Када се она добро види, то значи да ће се сутра време погоршати.

3.5. Звезде и сазвежђа

Звездама у народу називају се, поред правих звезда, метеори (звезде падалице), комете (репате звезде) и планете.

Од звезда наведене су по именима Даница (Венера), Влашићи и Ссверн-јача. Венеру још називају Сјајна чобаница, Јутарња звезда и Вечерњача. Вечерњача и Даница су по народном веровању две различите звезде. Ако се Даница види пред жетву, то значи да ће жито добро родити.

Од седам Влашића прикупљена су имена за њих пет - Рале, Ралета, Миле, Милета и мали Паролко. Када се не виде на небу (од Ђурђевдана) каже се да су заробљени. Верује се да ако се каже: „Седам Влашића, по Богу седам братића.”, и ако се изговоре њихова имена, да ће се тада испунити жеља која је замишљена.

Од сазвежђа су споменута следећа: Велика Кола, Мала Кола, односно Велики и Мали Медвед, Волови, Пореднице и Троугао. Велика и Мала Кола негде називају и Велика и Мала Небеска Кола.

Пореднице су звезде које су видљиве до маја месеца. Оне се зато могу повезати са делом сазвежђа Орион који укључује његов појас.

За звезде које чине Троугао није јасно ком сазвежђу припадају.

За метеоре се каже да су то звезде падалице или звезде које су узлетеле. За њих је везано више веровања.

Када се види метеор, верује се, не треба рећи да звезда пада, јер ће у противном бити ухваћен и убијен неки војник који је у бекству. Зато се каже: „Бежи друже за гору!”. Негде се верује да метеор значи да је неко побегао из ропства или затвора, и да зато не треба рећи да се видела звезда која пада. Постоји и веровање да ће ако се каже да је звезда пала, бити ухваћен неко ко је крив. Сва ова веровања се могу повезати са честим ратовима које је у историји имао народ ових крајева, а односе се пре свега на наше ратнике у заробљеништву или на оне који могу бити ухваћени.

Верује се, такође, када се види звезда како пада, да се то јуре нека двојица да се потуку. Да би се онај који бежи сакрио, односно да се не би потукли, каже се: „За грм, друже!”.

Када се види метеор, то може значити да је неко умро и да његова звезда пада. Ни у овом случају се не говори да је звезда пала.

Нека веровања кажу да је метеор змај који је узлетео, па нестао (вероватно везано за болиде - сјајне метеоре) или да звезде беже.

На месту где падне звезда падалица сматра се да има злата.

Комете у народу зову: звезде репатице, велике звезде, Змај, звезде са барјаком. За њих се сматра да су „Баволске звезде”. Оне доносе несрећу. Могу да попале села и сву Земљу, па зато постоји страх од пада ових „звезда”. У народу верују да ако звезда „покаже барјак”, то слуги рату или некој другој катастрофи.

У народу постоји мишцење да се звезде не смеју бројати, јер сваки човек има своју звезду на небу. Ако и њу током бројања преброји, онда ће умрети. Такође, звезде не треба ни показивати прстима, јер како кажу „не треба на Божанско нишанити прстом”. Што се тиче броја звезда, верује се, да их има много и да им нико не зна броја.

Да би се звезде виделе и по дану, народ препоручује један рецепт. Треба 40 дана узастопно, свако јутро појести по чен белог лука.

3.6. Систем света

Под системом света се подразумева изглед Земље и њен положај у Вазиони.

Прича која се најчешће сретала је да је Земља лоптастог облика и да се налази на води. Већ је поменуто да, по неким веровањима, Сунце ноћу плови по води са запада ка истоку, што се уклапа у ову причу.

Небо изнад Земље се држи на три Небеска стуба - Троје Тројице. Пошто Троје Тројице држе небо над нама и земљу под нама они спадају у групу великих православних празника. Друга варијанта је да се небо на Земљу ослања на крајевима света.

Једна врло занимчива прича о устројству света каже да постоје три тавана света. Један је изнад нас, један је онај у коме ми живимо, а један је испод нас. Изнад нас се, највероватније, налазе умрли. Они се опасују око

врата. Ми, пошто живимо у средини, се опасујемо око струка. Они који живе испод нас се опасују око чланака.

4. Закључак

Спроведено истраживање је показало да су се и поред утицаја медија и све ширег образовања, у народу задржала стара веровања о астрономским појавама.

Међутим, проблем је што је све више одговора који су у складу са савременим научним шватањима, тако да нису од великог значаја за ово истраживање. Због овога су многи одговори, а и питања морала бити одбачена.

Негде се наилазило и на неповерење испитаника, јер су се плашили да ће бити исмејани, дајући, како су они мислили, „нетачне одговоре”. Неки су одговарали како они ништа не знају, па да о томе треба питати „оне што су завршили школе”. Међутим, после објашњавања да нису потребни „учени” одговори, већ приче и легенде за које су чули од својих предака, пристајали су на разговор.

У великом броју одговора се провлаче библијски мотиви, што значи да већина појава на небу представља Божији знак за људе - представља неку врсту сталне (нпр. „шаре” на Месецу, Кумова слама) или повремене опомене (комете, помрачења).

Приметан је утицај периодичних астрономских дешавања на свакодневни живот. То се односи, пре свега, на фазе Месеца, годишња доба, привидно Сунчево годишње кретање, видљивост неких звезда, планета и сазвежђа. Такође се изглед неба користи за прогнозирање времена.

Значај астрономских дешавања у свакодневном животу, на овом (претежно сеоском) подручју, је и даље присутан. Међутим, сада се тим догађајима не придаје више онолики значај који се у прошлости придавао, што је очигледна последица повећане информисаности популације.

Референце

- Божић, Н.: 1999, Народна веровања о астрономским појавама, *Зборник радова*, 14, Друштво истраживача „Владимир Мандић - Манда”, Валево.
- Јанковић, Н.Б.: 1951, *Астрономија у обичајима и умотворинама Срба*, САНУ.
- Јанковић, В.Б.: 1986, *Етноастрономски упитник*, *Петничке свеске*, 3, Истраживачка станица Петница.
- Јанковић, В.Б.: 1991, *Етноастрономија у делима Вука Караџића*, *Петничке свеске*, 28, Истраживачка станица Петница.
- <http://www.ethnoastronomy.cjb.net>

ETHNOASTRONOMICAL RESEARCHES ON THE
RURAL AREA OF VALJEVO MOUNTAINS

NIKOLA BOŽIĆ

*Astronomical group of the Society of researchers „Vladimir
Mandić – Manda” , Birčaninova 68, 14000 Valjevo, Yugoslavia*

Abstract. The results of ethnoastronomical investigations made by the Astronomical group of the Society of researchers „Vladimir Mandić – Manda” (Valjevo) during the 1997-2000 period in the Valjevo rural area are presented.